

TADEUSZ BODIO, PIOTR ZUZANKIEWICZ ▶

Uniwersytetu Warszawskiego

Przywództwo i polityka etnokratyczna w Tatarstanie

Część II: Format przywództwa i style uprawiania polityki

Abstract

Authors in this article present the findings of the second stage of the research project on the leadership and the ethnopolitics in Tatarstan. From the chronological and problematic perspective they analyze the transformation of the model of leadership in the republic. Much attention has been paid to the relationship between the format of leadership of the following presidents and their styles of doing politics. On the basis of the analysis the authors come to the conclusion that ethnocratism, which in Tatarstan has been an important source of the political leadership of the leader and the local elite, seems to lose its ability to adapt and create and generates more and more dysfunction and pathology. Moderate policy of ethnopolitisation and Islamisation promoted by the leader and ethnoelite, which can be perceived as a major justification for its power in relations with the federal center, is being challenged by many social groups. The evidence of this tendency is inter alia the increase of the inter-ethnic tensions and progressive Islamisation of political life in the republic.

Keywords: rustication of ethnoelites, evolution of leadership, Mintimer Shaimiev, Rustam Minnihanov, scope of power, ideology of moderate ethnocratism, ethnocratism as a tool of doing politics, relations with federal center, the axes of conflict, opposition, nationalism, separatism, Islamization of politics, politicization of Islam

Абстракт

В статье авторы представляют результаты второго этапа научного проекта по лидерству и этнополитике в Татарстане. Анализируют трансформацию лидерства в республике. Большое внимание уделяют связям между форматом лидера следующих президентов и их стилей ведения политики. Приходят к выводу, что этнократия, которая в Татарстане была важным источником легитимности политического лидерства лидера и местной элиты, теряет свою способность к адаптации и генерирует дисфункции. Умеренная этнополитика и исламизация легитимизировала власть лидера в республике и в отношениях с федеральным центром. В последние годы многие социальные группы оспаривают ее. Доказательством этой тенденции является увеличение межнациональных напряжений и исламизация политической жизни в республике.

Ключевые слова: рурализация элит, эволюция лидерства, Минтимер Шаймиев, Рустам Минниханов, объем полномочий, идеология умеренной этнократии, этноцентризм как инструмент ведения политики, отношения с федеральным центром, оси конфликта, оппозиция, национализм, сепаратизм, исламизация политики, политизация ислама

Uwagi wstępne

W artykule przedstawiono rezultaty drugiego etapu badań nad przywództwem i polityką etnokratyczną Tatarstanu. Stanowią one kontynuację pierwszego etapu badań¹, które pozytywnie weryfikowały tezę, że umiarkowany etnokratyzm jest swoistą kłamrą spinającą przywództwo i politykę w republice. Z jednej strony etnokratyzm wygenerował model przywództwa hybrydowego, stanowiącego syntezę autorytaryzmu, klanowości z elementami demokracji fasadowej, z drugiej – pełni funkcje aksjologiczno-instrumentalne, implikując format i styl przywódczej polityki.

W budowie etnokratycznego modelu sprawowania władzy istotną rolę odegrał Mintimer Szajmijew, który w latach 1991–2010 był prezydentem Tatarstanu. W „epoce Szajmijewa” etnokratyzm wykazał znaczący potencjał legitymizacyjny przywództwa, był też skutecznym instrumen-

¹ Badania te zostały opublikowane w poprzednim tomie „Nowej Polityki Wschodniej”.

tem uprawiania polityki wewnętrznej i zewnętrznej. Dzieło Szajmijewa – umiarkowanej etnokratyzacji życia politycznego – kontynuuje drugi prezydent republiki – Rustam Minnihanov. Obydwaj prezydenci na swój sposób odcisnęli silne piętno na modelu przywództwa, choć różni ich format i styl uprawiania polityki. W odróżnieniu od „epoki Szajmijewa”, w ostatnich latach potencjał konsolidacyjny i mobilizacyjny etnokracji zdaje się kurczyć. Sam model przywództwa staje się coraz mniej atrakcyjny, generuje wiele konfliktów. Ujawnia to m.in. postępująca islamizacja życia politycznego, przejawiająca się w tendencjach do negacji ustroju republiki i modelu przywództwa.

Powyższe kwestie znajdują się w centrum uwagi autorów niniejszego opracowania. Analizują oni z perspektywy chronologiczno-problemowej transformację modelu przywództwa i polityki etnokratycznej Tatarstanu. Wiele uwagi poświęcają uchwyceniu współzależności między formatem przywództwa kolejnych prezydentów a stylem uprawiania polityki². Współzależności te ukazują dominujący w republice model zachowań przywódczych.

Etnokratyzacja przywództwa

Procesy etniczacji systemu władzy w Tatarstanie³ sprzyjały kreacji nowego modelu przywództwa politycznego. Istotnym komponentem tego modelu stały się etnopolityka, autokratyzm i klanowość.

W przywództwie pierwszego prezydenta republiki ujawniało się kilka źródeł legitymizacji tkwiących w etnokratyzmie. Legitymowały one prezydenta w trzech głównych wymiarach – wewnątrz elity władzy politycznej; w relacjach z Tatarami, jak i pozostałymi grupami narodowymi

² W danym ujęciu format przywództwa traktujemy umownie jako spersonifikowany typ przywództwa. Implikuje on styl zachowań przywódczych warunkowany także spletem wielu innych czynników (konteksty sytuacyjne, cechy osobowościowe, umiejętności socjotechniczne, doświadczenie, intuicja i in.). W praktyce styl przywództwa w znaczącym stopniu ujawnia – charakteryzuje format przywództwa. Szczegółowo na temat współzależności między autorytarnym typem a autorytarnym stylem przywództwa pisze m.in. Karwat (2010, s. 47 i nast.).

³ Szczegółowo o procesach etniczacji w regionach Federacji Rosyjskiej pisze Wierzbicki (2011).

republik, oraz w ustępstwach centrum federalnego, zainteresowanego stabilnością polityczną.

Autorytarna władza (Karwat, 2010, s. 47 i n.; Antoszewski, 2015, s. 81 i n.; Otto, 2012, s. 77 i n.; Żukiewicz, 2011, s. 180 i n.). M. Szajmijewa wpisywała się w filozofię klanowości, silnie powiązaną z etnokratyzmem i etnopolityką. W istocie już w pierwszych latach transformacji ustrojowej Rosji system powiązań sieciowych elity tatarstańskiej przybrał formę klanu politycznego, w którym centralną pozycję zajął prezydent („tatarbasza”, „tatarchan”). Specyficzny model władzy w Tatarstanie porównywano wówczas do swoistego układu słonecznego, w którym satelity krążą wokół osoby przywódcy (Gaman-Golutvina, 2004, s. 160 i nast.) – rodzina, przyjaciele rodziny, lojaliści, klienci itp. Głównym kryterium przesądającym o przynależności do klanu stały się więzi rodzinne, przyjacielskie i zawodowe⁴. Stosunki wewnątrz klanu formowały się na zasadach hierarchicznych i patronacko-klientelistycznych. Pozycja członków elit w znaczącym stopniu była implikowana lojalnością i osobistymi relacjami z prezydentem. Jest to również najważniejszy mechanizm rekrutacji nowych członków grupy oraz czynnik konsolidacji wewnętrznej etnoelity (Gaman-Golutvina, 1998, s. 167). Przywództwo Szajmijewa w klanie było niemal nieograniczone.

Format przywództwa Szajmijewa był implikowany cechą szczególną tatarstańskiego etnokratyzmu – jego powiązaniem z ruralizacją, dominacją w etnoelicie osób z terenów wiejskich⁵. Stąd nie dziwi spotykane w literaturze określenie systemu republikańskiej władzy mianem autorytaryzmu wiejskich urzędników oraz „agrarniej arystokracji” (Sergeev, Sergeeva, 1999, s. 60). W rejonach wiejskich przetrwała tradycyjna kultura tatarska, opierająca się na instytucji rodziny – związki rodzinne wśród Tatarów są bardzo silne oraz rozległe. W okresie radzieckim doszło w kołchozach i sowchozach do wykształcenia specyficznej subkultury opierającej się na tradycyjnych normach podporządkowania się przełożonym, nieprzychylności wobec obcych (pochodzących z ośrodków miejskich) i sprzyjaniu

⁴ Szczegółowo na ten temat: Lapina (1995); Afanas'ev (2000); Gaman-Golutvina (1998); Ahmetov (2007).

⁵ Z badań przeprowadzonych w 1994 roku przez M. Farukšina wynika, że 74,7% przedstawicieli elity politycznej stanowiły osoby urodzone na wsi, a łączny odsetek osób pochodzących z obszarów wiejskich i małych miast wyniósł aż 86,3% (Farukšin, 1995, s. 71).

osobom wywodzącym się z tej samej społeczności. W danym kontekście zwraca uwagę konstatacja Sergieja Simko, że „każdą próbę zjednoczenia mieszkańców dla swoich celów (np. wspólne gospodarstwa sadowe, spółdzielnie mieszkaniowe) rządzący klan uważa za zagrożenie dla własnego istnienia” (Simko, 1999, s. 40). Wiejskie pochodzenie oraz dominujące agrotechniczne wykształcenie stanowią ważniejsze cechy tatarskiej elity władzy, które determinują jej zachowanie polityczne, a zarazem konstruują model przywództwa politycznego (Belâev, 2007, s. 150–157). Cechy te powodują, że elita tatarstańska charakteryzuje się specyficzną mentalnością właściwą dla wiejskich wspólnot, konserwatyzmem, brakiem otwartości, klanową solidarnością, nepotyzmem oraz orientacją na autokratyzm i etnokratyzm. Sprzyjają one autoryzacji władzy, patronażowi i klientelizmowi w ramach etnoelity (Sergeev, Sergeeva, 1999, s. 192).

W relacjach „prezydent–społeczeństwo” głównym źródłem legitymizacji przywództwa była personifikacja władzy. M. Szajmijew był postrzegany jako gwarant odrodzenia narodowego, duchowego i religijnego wspólnoty tatarskiej. Uzyskał status naturalnego lidera „suwerenizacji nacjonalizmu państwowego”. Spojwem tych działań stała się „ideologia tatarstanizmu – etnicznego nacjonalizmu usprawiedliwiającego walkę z rosyjskim „kolonializmem”, która była odpowiedzią na tatarską mobilizację etniczną i tendencje separatystyczne w latach 90. XX wieku. Dominujący udział Tatarów w strukturach władzy był tłumaczony „sprawiedliwością historyczną” i prawem do własnego państwa narodowego, koniecznością rozszerzenia zakresu podmiotowości narodu tytularnego.

M. Szajmijew w republice jest nazywany „babajem” – słowem wywodzącym się z języka tatarskiego i oznaczającym zarówno dziadka, osobę starszą wiekiem, jak i głowę klanu, nieformalnego lidera (Dobrynina, 2012, s. 157 i nast.). E.P. Dobrynina, szkicując osobowość przywódcy, podkreśla jego talent i intuicję polityczną, potrzebę dominowania i nastawienie na sukces. Zdaniem autorki format przywództwa Szajmijewa bardziej wpiasywał się w styl agitatora i administratora niż teoretyka. Był typem lidera narodowego i zarazem pragmatycznego, świetnie orientującego się w subtelnościach sprawowania władzy, dobrze komunikującego się z otoczeniem i mistrzowsko wyrażającego swoje myśli. Jego osobowość wyróżniał narodowy koloryt, krytycyzm wobec centrum federalnego przy lojalności wobec przywódcy Rosji. W swojej działalności świetnie łączył funkcje

cechujące lidera narodowego z tymi, które są charakterystyczne dla lidera partyjno-gospodarczego. Wydaje się, że ta charakterystyka jest jednak jednostronna, przerysowana – jeśli się uwzględni negatywne zjawiska (autokratyzm, brak transparentności, pluralizmu, rugowanie konkurentów, klanowość, nepotyzm, klientelizm, kontrola i cenzura środków masowego przekazu i in.) za jego rządów. A. Morozov prezentuje m.in. pogląd, że Szajmijewowi, który poparł przewrót sierpniowy, obca była demokracja. W wyborach był jedynym kandydatem, bezwzględnie niszczył przeciwników politycznych, manipulował procesami nacjonalistycznymi i separatystycznymi dla umacniania swojej władzy, w prywatyzacji majątku państwowego w szczególności zadbał o interesy rodziny (Morozov, 2015).

Przywództwu M. Szajmijewa sprzyjał umiarkowany charakter lansowanej ideologii tataryzacji. Nie zdecydował się on na promowanie koncepcji narodu integrującego się wokół pochodzenia etnicznego obywateli czy wzorców kultury ustanowionej w oparciu o wyłącznie wartości tatarskie. Dlatego też działania prezydenta były respektowane przez część przedstawicieli innych narodowości zamieszkujących republikę⁶.

Prezydent Tatarstanu w oficjalnych wystąpieniach promował siebie jako stronnika porozumienia grup narodowościowych i religijnych, z jednej strony uosabiający tatarskie odrodzenie, z drugiej – gwarancje praw mniejszości narodowych. Już na początku przemian ustrojowych, w trakcie spotkania z przedstawicielami związków religijnych Tatarstanu stwierdził m.in.: „Obywatele Republiki Tatarstanu mają prawo do swobodnego wyznawania jakiegokolwiek religii lub niewyznawania żadnej. Podżeganie do nienawiści i wrogości w związku z przekonaniami religijnymi jest u nas zabronione. Obecnie szczególne znaczenie powinniśmy przypisywać wzmocnieniu dobrych relacji, zachowaniu jedności obywateli republiki, w tym osób wierzących, niezależnie od narodowości, do której należą [...]” (*Hronika sobytij...*, 2016). Podobny charakter miało wystąpienie prezydenta w trakcie Światowego Kongresu Tatarów w 2013 roku, kiedy to powiedział, że „Nasza polityka wewnętrzna ukierunkowana jest na pogłębienie politycznej, społecznej i ekonomicznej stabilności. Przyzwyczajaili-

⁶ W wyborach prezydenckich przeprowadzonych w 2001 roku M. Szajmijew uzyskał dość zbliżone poparcie zarówno wśród Tatarów, jak i Rosjan (odpowiednio 86,7 i 71,3%). Odmierna sytuacja była w Kazaniu, gdzie dysproporcje między poparciem ludności tatarskiej i rosyjskiej są dość istotne (odpowiednio 76,7 i 56,7%) (Farukšin, 2002, s. 52).

śmy się do wielonarodowościowego porozumienia, wzajemnego zaufania między różnymi narodowościami i wyznaniem. Będziemy nadal popierać w republice wszystkie wyznania. Konsolidacja tatarskiej ludności wokół wspólnych celów i interesów stanowi gwarancję naszych przyszłych sukcesów [...]. Priorytetowymi były i nadal pozostają dla nas stosunki z Rosją, relacje z wielką kulturą rosyjską, w ogóle wszystkim, co rosyjskie” (*Obraśnienie Prezidenta...*, 2013).

Istotnym źródłem legitymizacji przywództwa politycznego M. Szajmijewa była polityzacja islamu. Prezydent m.in. zaangażował się w budowę meczetu Kul-Şarif – symbolu aspiracji niepodległościowych i wolnościowych Tatarów⁷. Wielokrotnie publicznie podkreślał, że gwarantuje stabilność religijną w republice poprzez opowiadanie się za umiarkowanym „euroislamem” opartym na tradycji dżadidizmu i hanafickiej szkole islamu sunnickiego, stojącej w opozycji do fundamentalistycznego nurtu islamistycznego, jakim jest wahabizm (Wierzbicki, 2011, s. 143; Ūzeev 2005, s. 44).

Czynnikiem wspierającym legitymizację przywództwa M. Szajmijewa była jego skuteczność, wynikająca z umiejętnego wykorzystania etnopolityki i etnokratyzmu. W okresie jego prezydentury Tatarstan stał się regionalnym liderem politycznym i gospodarczym⁸. Republika przewodziła tzw. paradyżowi suwerenności lat 90. XX wieku, której efektem była decentralizacja systemu władzy w Federacji Rosyjskiej⁹. Uzyskał on również status

⁷ Meczet wybudowany w Kazaniu w latach 1996–2005 w domniemanym miejscu meczetu zburzonego przez wojska Iwana IV Groźnego w 1552 roku. Pod względem wielkości zajmuje drugie miejsce w Europie (z wyłączeniem europejskiej części Turcji) po meczecie Ahmeda Kadyrowa w Groznm (Czeczenia) (Tarunov, 2004, s. 145–147).

⁸ Wysoki udział w produkcji niektórych artykułów przemysłowych w rosyjskiej produkcji przemysłowej (m.in. 51% polietylenu, 43% syntetycznego kauczuku, 31% samochodów ciężarowych, 6,3% ropy naftowej) powoduje, że gospodarka republiki stanowi ważne ogniwo gospodarki Federacji Rosyjskiej (*Żurnal Vestnik...*, 2014).

⁹ Tatarstan jako pierwszy spośród republik proklamował deklarację o niepodległości (30 sierpnia 1990 roku), również jako pierwszy przyjął konstytucję (6 listopada 1992 roku), poprzedzoną referendum, w którym obywatele opowiedzieli się za suwerennością państwową, a później zbojkotowali referendum w sprawie przyjęcia projektu Konstytucji Federacji Rosyjskiej. Konstytucja m.in. stanowiła, że Tatarstan jest suwerennym państwem kształtującym swoje relacje z Federacją Rosyjską na zasadach prawa międzynarodowego. Z kolei moskiewsko-kazańska umowa z 15 lutego 1994 roku o współpracy dwustronnej, na której mocy Tatarstan otrzymał szeroką autonomię polityczną i gospo-

wpływowego polityka na scenie politycznej Federacji Rosyjskiej. Należał do ścisłego kierownictwa partii „Ojczyzna – Cała Rosja”, a od grudnia 2001 roku „Jednej Rosji”. Podczas jego rządów w 2005 roku w Kazaniu zorganizowano uroczyste obchody 1000-lecia miasta, którym towarzyszył szczyt państw Wspólnoty Niepodległych Państw z udziałem prezydentów Rosji oraz Kazachstanu. Dzięki jego wsparciu w 2013 roku w republice zorganizowano letnią uniwersjadę, a w 2018 roku Kazań będzie jedną z aren piłkarskich mistrzostw świata. Okres rządów prezydenta Szajmijewa charakteryzował się stabilnym wzrostem gospodarczym republiki. Realizowana przez jego otoczenie polityka „miękkiego wchodzenia do gospodarki rynkowej” (jako odpowiedź na politykę „terapii szokowej”) pozwoliła uniknąć znaczących skutków kryzysu ekonomicznego lat 90. XX wieku. Zarazem dbał o tatarską elitę biznesową¹⁰ – co ujawnił m.in. proces prywatyzacji, nie zapominając o swoich i rodzinnych interesach. W 2015 roku rodzina Szajmijewów, kontrolująca większość potencjału ekonomicznego (głównie sektora naftowego) republiki, była bardzo wysoko notowana w rankingach najbogatszych obywateli Tatarstanu i Federacji Rosyjskiej, znalazła się także na liście rankingowej najbardziej majątnych miliarderów świata.

Zmiana prezydenta republiki w marcu 2010 roku nie zmieniła znacząco konturów modelu przywództwa politycznego, także głównych źródeł jego legitymizacji, znacząco warunkowanych etnokratyzmem. Rustam Minnihanov, następcą Szajmijewa, stał się gwarantem modelu rozwoju republiki opartego na tatarskiej systemie władzy. Nie zerwał z klanowością polityczną czy hasłami etnopolitycznymi. Często demonstruje swoją przynależność etniczną i religijną. W 2013 roku odbył pielgrzymkę do Mekki. W tym też roku w rankingu organizowanym przez Królewski Islamski In-

darczą, stała się przykładem dla pozostałych podmiotów federacji do kształtowania dwustronnych stosunków z władzami federalnymi, modyfikując system federalny.

¹⁰ Warto odnotować, że w *Strategii rozwoju społeczno-ekonomicznego Republiki Tatarstan do 2030 roku* wskazuje się, że podstawą rozwoju republiki będzie jej kapitał ludzki, a ściślej „narodowy rdzeń” – cechujący się wysokim poziomem ambicji i zaufania wewnątrz różnych grup władzy i biznesu; tożsamość światowej wspólnoty tatarskiej, związki ze światem muzułmańskim, doświadczenie w pracy z finansistami muzułmańskimi (*Strategiâ socialno-ekonomičeskogo...*, 2015, s. 19).

stytut Badań Strategicznych w Ammanie został uznany za jednego z najbardziej wpływowych muzułmańskich polityków na świecie¹¹.

W końcu lipca 2013 roku R. Minnihanov zatwierdził nową *Koncepcję państwowej polityki narodowej Republiki Tatarstanu (Koncepcia gosudarstvennoj..., b.r.)*¹². W dokumencie diagnozuje się sytuację etnopolityczną i konfesjonalną, a także określa cele, podstawowe zasady, zadania i instrumenty realizacji tej polityki. Spośród negatywnych zjawisk w polityce narodowej wskazuje się na tendencje do rozmywania tradycyjnych wartości narodowych, zerwanie dialogu pokoleniowego, niski poziom kultury prawnej w sferze stosunków narodowościowych, uchybienia w socjalizacji i edukacji, występowanie zjawisk dyskryminujących obywateli ze względu na ich narodowość, także negatywne przejawy działalności aparatu administracyjno-państwowego w sferze etnopolitycznej. Z dokumentu wynika, że w nowej polityce narodowej preferuje się naród tatarski, wskazuje na jego historyczne i niezbywalne prawa do państwowości (podstawą tej polityki powinien być „konieczny wszechstronny rozwój narodu tatarskiego i utrwalenie Republiki Tatarstan jako historycznie ukształtowanej formy jego państwowości”), deklaruje się tworzenie równych warunków życia przedstawicielom wszystkich narodów, które w całości tworzą wieloetniczny naród republiki. Również uzasadnia potrzebę umacniania państwowości Tatarstanu, dbałości o relacje międzynarodowe, promowania republiki jako „historycznego centrum duchowego całego narodu tatarskiego”. Docenia „tworzenie warunków dla konsolidacji intelektualnej, ekonomicznej i in. rosyjskich i zagranicznych diaspor tatarskich”. Dążenie do umocnienia statusu republiki jako światowego etnokulturowego centrum całego narodu tatarskiego predysponuje jej prezydenta do roli przywódcy wszystkich Tatarów¹³. Z bliższej analizy dokumentu wynika, że Tatarstan będzie

¹¹ Na liście 500 najbardziej wpływowych muzułmanów świata znalazł się także mufti Ravil Gajmutdin, mufti Sankt-Petersburga D. Pončajev, głowa republiki Czeczeni – R. Kadyrov i prezydent Uzbekistanu – I. Karimov (*Rustam Minnihanov...*, 2013).

¹² Uprzednia koncepcja polityki narodowościowej była zatwierdzona przez pierwszego prezydenta republiki 3 lipca 2008 roku.

¹³ Wielu analityków zwraca uwagę, że W. Putinowi w oficjalnych wizytach do państw islamskich na ogół towarzyszy R. Minnihanov, a nie R. Kadyrov.

kontynuował politykę narodową wpisaną w kanony umiarkowanej etnokracji¹⁴.

Po pięciu latach sprawowania władzy prezydent R. Minnihanov cieszy się prestiżem w republice. We wrześniu 2015 roku został wybrany na kolejną kadencję, zdobywając 94,5% głosów (*Pobieditelem vyborov...*, 2015)¹⁵. Według oficjalnych danych 73% obywateli prezentuje pogląd, że w okresie sprawowania przez niego rządów polepszyły się warunki życia w republice (choć W. Putin cieszy się większym, 79,5% zaufaniem mieszkańców republiki) (Tiškova, 2015, s. 117).

R. Minnihanov jest także popularnym politykiem w Federacji Rosyjskiej. W 2015 roku uplasował się na drugiej pozycji w rankingu regionalnych liderów. Próby porównania jego stylu sprawowania władzy z cechującymi pierwszego prezydenta wskazują, że w pierwszych latach był on nieco w cieniu poprzednika i jego wpływów – Szajmijew jako „doradca państwowy” mógł kontrolować sytuację w republice i oddziaływać na procesy decyzyjne. Z czasem R. Minnihanov stworzył własne zaplecze polityczne, zaś jego cechy osobowe i zdolności przywódcze zaczęły być doceniane nawet przez opozycjonistów.

Konfliktogenność tatarskiego etnokratyzmu

Etnokartyzacja i tataryzacja modelu przywództwa i elit politycznych choć sprzyjały umacnianiu pozycji M. Szajmijewa, to jednak w dłuższej perspektywie czasowej ujawniły swoje konfliktogenne oblicze. Jest to zrozumiałe, skoro istotą etnokratycznego przywództwa jest dominacja jednej części narodu nad pozostałymi, dyskryminacja, monopolizacja władzy, podział na „swoich i obcych” oraz „lepszych i gorszych” obywateli (Bodio, 2010, s. 227).

W ostatnich latach najbardziej zapalnym wydaje się być konflikt religijny. W republice wzrastają wpływy będącego w opozycji do hanafizmu islamskiego nurtu fundamentalistycznego wahabizmu (salafityzmu). Głosi on powrót do źródeł islamu: czystości wiary, prostoty i surowości obyca-

¹⁴ Podobny pogląd prezentuje m.in. S. Sulejmanova (2014).

¹⁵ W czasie inauguracji prezydent podkreślał, że będzie napełniał państwowość tatarstańską „nową treścią” w kolejnych latach.

jów. Nurt ten zyskuje zwolenników zwłaszcza wśród młodzieży. Jest zagrożeniem dla stabilności republiki, a ze względu na znaczny odsetek ludności muzułmańskiej także w Federacji Rosyjskiej.

Elity władzy, doceniając powyższe zagrożenie, otwarcie wspierają zwolenników tradycyjnego dla Tatarów islamu hanafickiego. Utrzymują dobre stosunki z duchownymi o umiarkowanych poglądach, zarazem utrudniając awanse radykałów. Stosując instrumenty administracyjne, uniemożliwiają funkcjonowanie mediów wspierających radykalną ideologię. W praktyce działania tego rodzaju okazują się mało skuteczne.

Kulminacja konfrontacji tradycyjnego islamu z wahabizmem nastąpiła w lipcu 2012 roku, kiedy to doszło do nieudanego zamachu na muftiego Tatarstanu. Z kolei w 2013 roku w różnych regionach Tatarstanu spalono lub usiłowano spalić łącznie pięć prawosławnych budynków sakralnych, a w listopadzie udaremniono próbę wysadzenia ropociągu. W latach 2014–2015 nie było istotnych incydentów na tle religijnym, co było wyrazem zdecydowanych działań struktur siłowych oraz licznych aresztowań w środowisku islamskim republiki.

Napięcia na tle religijnym utrzymują się nadal. Tatarstan znajduje się m.in. w polu zainteresowań przywódców tzw. państwa islamskiego. W danym kontekście warto odnotować, że duży rezonans wywołał wyemitowany w internecie 12 listopada 2015 roku wideoklip w języku rosyjskim, demonstrujący egzekucję zakładników i operacje wojenne oddziałów islamskich. Wideoklip ukazywał pejzaż Kazania, informację, że w stolicy Tatarstanu „rządzi szariat” i zawierał groźby pod adresem Rosji (*Kto stremistsâ...*, 2015). Z dostępnych szacunkowych danych wynika, że od 2012 roku ok. 200 muzułmanów Powołża wyjechało do Syrii, żeby uczestniczyć w „świętej wojnie” po stronie państwa islamskiego. Wskazuje się też na wzrost aktywności podziemnych organizacji islamskich, mających kilka tysięcy zwolenników w Tatarstanie (*Kto stremistsâ...*, 2015).

Obecne zaangażowanie Rosji w działania wojenne w Syrii zdecydowanie poszerza pole konfliktu wewnątrz republiki, także w relacjach ze światem turecko-islamskim. Zwłaszcza po zestrzeleniu przez tureckie siły powietrzne rosyjskiego samolotu bojowego. Tatarstan tradycyjnie utrzymywał dobre stosunki z Turcją. Warto odnotować, że ponad ¼ wszystkich inwestycji w republice jest turecka. W konflikcie rosyjsko-tureckim wśród elit władz republikańskich, także elity biznesowej, ujawniają się sympatie

protureckie i niechęć do polityki konfrontacyjnej, w którą wpisane są rosyjskie sankcje (*Vlasti Túrskich...*, 2015; *Tatarstan kak odna...*, 2015). Prowadzona przez Minnihanova „polityka uników i milczenia” nie rozwiązuje problemu, tym bardziej, że ze strony polityków z centrum federalnego oskarżających elity republiki o etnokrację i islamizację – pada pytanie, po której stronie jesteście?

Kolejną oś konfliktów wyznacza układ narodowo-etniczny, spolaryzowane potrzeby i interesy konkretnych wspólnot społecznych. W wymiarze wewnętrznym dominacja jednej grupy narodowościowo-etniczno-religijnej skutkuje dyskryminacją pozostałych wspólnot etnicznych i religijnych. Do dyskryminowanych zaliczają się m.in. Rosjanie, którzy na przestrzeni ostatnich lat podjęli wiele prób zwrócenia uwagi na ich sytuację w republice. W listopadzie 2013 roku, kwietniu 2014 roku oraz wrześniu 2015 roku w Kazaniu zorganizowali marsze „Za językiem rosyjskim”¹⁶. W trakcie protestów podnoszone były kwestie statusu języka rosyjskiego w republice¹⁷, skandowano hasła przeciwko tatarskiej etnokracji. Na początku 2014 roku przedstawiciele tatarstańskiej „Fundacji na rzecz walki z rusofobią”¹⁸ opublikowali apel o wycofanie ze szkół podręcznika historii Tatarstanu, który ich zdaniem w zakłamy sposób przedstawia historię Powołża. W tym samym czasie przedstawiciele rosyjskiej mniejszości demonstrowali przeciwko budowie nowego budynku kazańskiego uniwersytetu w miejscu, na którym znajdowała się XVIII-wieczna cerkiew.

Konflikt tatarsko-rosyjski nie przybrał dotychczas na sile tylko ze względu na to, że wspólnota rosyjska zamieszkała Tatarstan jest słabo zorganizowana. Inicjatywy podejmowane przez to środowisko mają charakter krótkotrwały, ograniczają się do organizacji pikiet i mitingów. W przypadku wyłonienia się silnego rosyjskiego przywódcy, w szczególności posiadającego poparcie elit moskiewskich, poczucie dyskryminacji rosyjskiej społeczności republiki może stać się dużym potencjałem mobilizacyjnym.

¹⁶ W 2013 roku władze nie zgodziły się, aby został przeprowadzony w centrum Kazania i dlatego ostatecznie został przeprowadzony na przedmieściu. W tym samym czasie na głównym placu miasta odbyła się demonstracja tatarskich nacjonalistów. Również w 2013 roku władze trzykrotnie odmówiły organizacji tzw. Rosyjskiego marszu (*Rejting mežètničeskoj...*, 2014, s. 2; *Organizatorom „Russkogo marsa...*, 2015).

¹⁷ Szerzej na temat sytuacji językowej: Sulejmanov (2014).

¹⁸ W języku rosyjskim: *Fond borb'j z rusofobiej*.

Umiarkowany program tataryzacji forsowanej przez M. Szajmijewa, a obecnie R. Minnihanova, stanowi źródło sporu ze środowiskiem nacjonalistów tatarskich, głównie skupionych w umiarkowanym „Tatarskim Centrum Społecznym”¹⁹ i bardziej radykalnej „Tatarskiej Partii Narodowej Niezależności <Ittifak>”²⁰. Środowiska te do połowy lat 90. XX wieku wspierały działania prezydenta. W parlamencie z przedstawicielami etnoelity utworzyli wspólny blok ugrupowań partyjnych – frakcję „Tatarstan” (Sergeev, 2004, s. 336). Wydarzeniem, które skonfliktowało nacjonalistów z otoczeniem Szajmijewa, było podpisanie w 1994 roku porozumienia z Moskwą, na którego na mocy Kazań uzyskał szeroki zakres niezależności polityczno-gospodarczej, faktycznie rezygnując z żądań pełnej suwerenności. Postanowienia umowy nie zostały zaakceptowane przez przywódców obu ugrupowań tatarskich.

W ostatnim okresie radykalni nacjonaści coraz częściej zarzucają etnoelicie zdradę interesów Tatarów, a wręcz politykę antytatarską. Samą tataryzację republiki postrzegają krytycznie – jako uzurpację, przeniesienie ideologii tatarskości. Opowiadają się za budową suwerennego Tatarstanu, którego cechą konstytucyjną byłby prymat narodu tytularnego nad innymi narodowościami. Uważają, że tatarska świadomość narodowa powinna być kształtowana w ścisłym związku z islamem.

Etnoelitę i ugrupowania nacjonalistyczne poróżniła także ocena aneksji Półwyspu Krymskiego, zamieszkałego przez mniejszość Tatarów krymskich. Prezydent R. Minnihanov poparł działania W. Putina, angażując się osobiście w negocjacje z przedstawicielami lokalnej społeczności tatarskiej²¹. Natomiast „Tatarskie Centrum Społeczne” i „Ittifak”, nawiązując do przynależności społeczności tatarskiej do wspólnoty narodów turkuckich, opowiedziały się przeciwko agresji rosyjskiej i poparły stanowisko Mustafy Dżemilewa, przewodniczącego Tatarokrymskiego Medżlisu, który postrzega przyszłość Tatarów krymskich w ramach państwa ukraiń-

¹⁹ W języku rosyjskim: *Tatarskij Obščestvennyj Centr*.

²⁰ W języku rosyjskim: *Tatarskaâ Partiâ Nacionalnoj Nezavisimosti „Ittifak”*.

²¹ Władze Tatarstanu odegrały szczególną rolę w trakcie aneksji półwyspu, pośrednicząc w negocjacjach pomiędzy Kremlem i przywódcami Tatarów krymskich skupionymi w regionalnym Medżlisie i Kurułtaju. W okresie konfliktu Krym kilkukrotnie odwiedził m.in. R. Minnihanov, obecny prezydent Tatarstanu (*R. Minnihanov posetil...*, 2014).

skiego. W ostatnim okresie obserwuje się większą zachowawczość prezydenta wobec kwestii krymskiej.

Podobnie jak rosyjscy działacze przedstawiciele „Tatarskiego Centrum Społecznego” i „Ittiifak” starają się demonstrować swoje niezadowolenie z sytuacji etnopolitycznej w republice głównie poprzez akcje protestacyjne. W dniu 2 października każdego roku organizują mityngi upamiętniające zajęcie w 1552 roku Kazania przez wojska Iwana IV Groźnego, które wiązało się z likwidacją Chanatu Kazańskiego – ostatniej struktury państwowej Tatarów zamieszkujących Powołże. W 2014 roku w związku z zatrzymaniami przedstawicieli środowiska islamskiego republiki nacjonaliści tatarscy zorganizowali szereg mityngów przeciwko islamofobii i brutalności funkcjonariuszy resortu spraw wewnętrznych. Odpowiedzią władz na te wydarzenia było m.in. aresztowanie pod koniec grudnia 2014 roku Rafisa Kašapova – przywódcy „Tatarskiego Centrum Społecznego”, który we wrześniu 2015 roku został skazany na trzy lata pozbawienia wolności (*V Naberežnyh Čelnah...*, 2015; *Rafisa Kašapova...*, 2015).

Mniejszą dynamiką charakteryzuje się spór pomiędzy etnoelitą i ruchami opowiadającymi się za demokratyzacją reżimu politycznego. Przywództwo etnokratyczne sprzyja umacnianiu cech autorytarnych reżimu politycznego. Potencjalnym źródłem konfliktu są więc wszelkie pojawiające się tendencje mające na celu demokratyzację systemu władzy, budowę państwa na bazie kryterium obywatelskiego, a także zerwanie nieformalnych układów tkwiących w etnoklanowych mechanizmach polityki. Przy tym ugrupowania prodemokratyczne w Tatarstanie są słabe, pozbawione bazy społecznej. Zdecydowanie większy wpływ na sytuację polityczną miały na początku lat 90. XX wieku, kiedy to ich przedstawiciele zasiadali w regionalnym parlamencie. Obecnie akcje organizowane przez to środowisko nie angażują znacznej liczby zwolenników ustroju demokratycznego. W demonstracji przeciwko uwięzieniu znanego blogera Aleksieja Nawalnego zorganizowanej 30 grudnia 2014 roku wzięło udział zaledwie 10 osób (Ūdkevič, 2015). W społeczeństwie nie ujawnia się zapotrzebowanie na polityczny pluralizm, nie następuje koncentracja kapitału społecznego charakterystyczna dla Moskwy i Petersburga (Rogoża, 2014, s. 5).

Cechą konfliktów związanych z etnokratyzacją przywództwa politycznego i reżimu politycznego jest ich duża intensyfikacja w ostatnich kilku latach. W „Rankingu międzyetnicznych napięć w regionach. Wiosna – je-

sień 2014” opracowanym przez ekspertów moskiewskiego Centrum Badań nad Konfliktami Etnicznymi Tatarstan został zaliczony obok Dagestanu, Moskwy, Petersburga oraz Kraju Stawropolskiego do grupy regionów charakteryzujących się najwyższym poziomem konfliktów etnicznych, w których pojawiają się przypadki masowej przemocy na tle narodowościowym (*Rejting meżètničeskoj...*, 2014; *Rejting meżètničeskoj...*, 2015).

Z kolei według danych Prokuratury Generalnej Federacji Rosyjskiej obejmujących trzy pierwsze kwartały 2015 roku pod względem przestępstw o charakterze ekstremistycznym (zgodnie z rosyjskim prawem ekstremizmem jest planowanie i realizacjach działań mających na celu osłabienie systemu konstytucyjnego, tworzenie nielegalnych formacji zbrojnych, poniżenie godności narodowej, podniecenie nienawiści etnicznej, propaganda nazizmu oraz finansowanie ekstremistów) Tatarstan zajmuje czwarte miejsce w Rosji²². Większą liczbę tego typu przestępstw zanotowano jedynie w Moskwie, Dagestanie i Obwodzie moskiewskim.

Wnioski końcowe

Z badań wynika, że w latach 90. XX wieku silne etnokratyczne przywództwo M. Szajmijewa pozwoliło nomenklaturze postkomunistycznej zagospodarować potencjał społeczny związany z odrodzeniem tożsamości tatarskości i przynależności do muzułmańskiej wspólnoty religijnej. Prezydentowi republiki udało się zintegrować społeczeństwo wokół ideologii umiarkowanej tataryzacji, sprzyjającej neutralizacji głębokich konfliktów. Mimo dążeń do suwerenizacji posttotalitarna transformacja w republice miała inny przebieg niż w Czeczenii, w której etnokratyzacja i separatyzm przerodziły się w wojnę z Rosją.

Wydarzenia ostatnich lat pokazują, że źródła legitymizacji etnokratycznej są na wyczerpaniu. Hasła suwerenizacji i odrodzenia tatarskości tracą swoją atrakcyjność. Można zaryzykować pogląd, że etnokratyzm, który do początków XXI wieku był czynnikiem legitymizującym przywódcę, obecnie staje się katalizatorem konfliktów. Umiarkowany program etnopolityzacji i islamizacji lansowany przez etnoelitę jest podważany przez wiele grup: radykalnie nastawionych islamistów, nacjonalistów opowiadających

²² Dane udostępnione przez Prokuraturę Generalną Federacji Rosyjskiej.

się za bardziej głęboką tataryzacją, przedstawiciele mniejszości etnicznych (głównie Rosjan) zaniepokojonych dominacją tatarskości i islamu w sferze publicznej, demokratów nieakceptujących autorytarnych podstaw reżimu politycznego, czy nawet Tatarów rozczarowanych systemem klanowym, petryfikującym obecny system władzy i uniemożliwiającym im dostęp do wyższych stanowisk w republice.

W liberalnym systemie władzy wiele z powyższych problemów mogłoby zostać wyartykułowanych i rozwiązanych w ramach instytucji demokratycznych. Etnokratyczne przywództwo nie daje takich możliwości. Powoduje, że konflikty są tłumione do czasu, kiedy poziom niezadowolenia i wzburzenia osiągnie masę krytyczną.

Obecnie największym zagrożeniem dla tatarstańskiego systemu władzy wydaje się islamski fundamentalizm (wahabizm), kształtujący się w opozycji do umiarkowanego „euroislam” propagowanego przez instytucje religijne koncesjonowane przez etnoelitę. Konflikty pomiędzy nurtami mahometanizmu oraz radykalizacja wyznaniowa²³, której wyrazem są m.in. akty terrorystyczne, podważają jedno z głównych źródeł tatarstańskiego przywództwa – stabilizację religijną wewnątrz republiki.

Zagrożeniem dla etnokratycznego modelu przywództwa i elit mogą być problemy gospodarcze, będące efektem nałożenia na Rosję sankcji związanych z konfliktem na Ukrainie, światowym spadkiem cen ropy naftowej oraz dewaluacją rosyjskiej waluty. Można się spodziewać, że w przypadku pogorszenia sytuacji ekonomicznej to hasła gospodarcze, a nie etnopolityczne jak dotychczas, będą mobilizowały społeczeństwo. Model przywództwa, jak i elit, będą musiały ulec zmianie, odnaleźć nowe źródła legitymizacji, ideologiczną formułę usprawiedliwiającą sprawowanie władzy.

Pesymistyczny scenariusz rozwoju sytuacji etnopolitycznej w republice może skutkować kryzysem przywództwa i dekompozycją etnoelity, a nawet utratą przez nią władzy. Dotychczas pozycja etnoelity była znacząco implikowana silnym przywództwem, zapewniającym jej konsolidację. Silna pozycja lidera republiki była także ważnym argumentem w relacjach z elitami kremlowskimi. W rezultacie Tatarstanowi udało się zachować znaczny zakres niezależności politycznej i gospodarczej od Moskwy,

²³ Liczbę aktywnych zwolenników radykalnego islamu w Tatarstanie szacuje się na 3000 osób (Rogoża, 2004, s. 21).

a w szczególności uniknąć nominacji na głowę republiki polityka narzuczonego przez Kreml, co było powszechną praktyką w innych podmiotach federacji. Słabe przywództwo polityczne, pozbawione etnokratycznych podstaw legitymizacji, przestanie być przeciwwagą do centralistycznych dążeń elity federalnej. Istnieje wiele przesłanek wskazujących, że w politykę prowadzoną przez elitę federalną wpisana jest ostrożna i ewolucyjna zmiana obecnego modelu przywództwa w republice pretendującej do roli lidera procesu suwerenizacji podmiotów federacji, a także głównego ośrodka muzułmańskiego w przestrzeni rosyjskiej.

PROF. DR HAB. TADEUSZ BODIO

Instytut Nauk Politycznych
Uniwersytet Warszawski
ul. Nowy Świat 67, 00-927 Warszawa, Poland
tbodio@wp.pl

DR PIOTR ZUZANKIEWICZ

Instytut Nauk Politycznych
Uniwersytet Warszawski
ul. Nowy Świat 67, 00-927 Warszawa, Poland
zuzankiewicz@gmail.com

Bibliografia

- Afanas'ev, N. (2000). *Klientelizm i rossijskaâ gosudarstvennost'*. Moskwa: MONF.
- Ahmetov, R. (2007, 2–8 sierpnia). *Zvezda Privolż'â*".
- Antoszewski, A. (2015). Teoretyczne i metodologiczne aspekty badań nad autorytaryzmem. W: J. Otto (red.). *Demokratyczne i niedemokratyczne reżimy polityczne* (ss. 67–85). Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa.
- Ašin, G., Ponedelkov, A., Starostin, A., Kisilicyn, S. (2013). *Osnovy političeskoj elitologii*. Moskwa: Lenand.
- Belâev, V. (2007). Mirovozzrenie i social'noe povedenie sovremennoj pravâšej èlity Tatarstana. *Obšestvennye nauki i sovremennost'*, nr 3, 150–157.
- Belâev, V. (2008). Specyfika klanovoj postnomenklatury v Tatarstanie. *Političeskoe upravlenie i publičnaâ polityka XXI veka*, 34–56.

- Bodio, T. (2010). Etnokracja w Azji Centralnej. W: T. Bodio, W. Jakubowski (red.). *Przywódczość i elity politycznej w krajach WNP. Seria edytorska: „Władza-elity-przywódczość”* (ss. 221–253). Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA.
- Bodio, T. (2014). *Kaukaz Północny: elity, reżimy, etnopolityka, bezpieczeństwo, Seria edytorska: „Władza-elity-przywódczość”*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA.
- Čirikova, A. (2010). *Regional'nye èlity Rossii*. Moskva: Aspekt Press.
- Dobrynina, E. (2012). Čelowiečeskij kapital regionalnogo liderstva. W: E. Šestopal, A. Celeznieva (red.). *Čelowiečeskij kapital rossijskich političeskich elit. Polityko-psychologičeskij analiz* (ss. 157–163). Moskva: ROSSPEN.
- Faller, U. (2011). *Nation, language, islam. Tatarstan's Sovereignty Movement*. Budapest–New York: Central University Press.
- Farukšin, M. (1995). Političeska èlita v Tatarstane: vyzovy vremeni i trudnosti adaptacii. *Žurnal „Polis” – Političeskie issledovaniâ*, 6, s. 69–79.
- Farukšin, M. (2002). Tatarstan: al'ternativnye vybory bez al'ternativy. W: M. Farukšin (red.). *Čto hotel by znat' izbiratel' Tatarstana o vyborah (no ne znaet gde èto spros-it')* (ss. 49–62). Moskva: Moskovskij Centr Carnegie.
- Farukšin, M. (2005). *Lico i maska (Zametki o političeskom liderstve v Tatarstane, 1989–2005 gg.)*. Kazan: MIGUPOIS.
- Gaman-Goluvina, O. (red.) (1998). *Političeskie èlity Rossii: vehi istoričeskoj èvolúcii*. Moskva: Institut situacionnogo analiza i nowyh tehnologii.
- Gaman-Goluvina, O. (red.) (2004). *Samyje viâtielnye ludi Rossii. Političeskije i ekonomičeskije elity regionom*. Moskva: Institut situacionnogo analiza i nowyh tehnologii.
- Hronika sobytij. Priem religioznych deâtelej. 27 fevralâ 1992 g.* (1992, 28 kwietnia). Pobrane z: <http://shaimiev.tatarstan.ru/news/view/45352>
- Idiatullina, K. (2003). *Političeskoje liderstvo kak faktor regionalnogo razvitiâ (na materialach nacionalnych republik*. Kazan: Izdatel'stvo Kazanskogo universiteta.
- Karwat, T. (2010). O subtelnosciach badań nad państwami autorytarnymi. Refleksja metodologiczna. W: T. Bodio (red.), *Przywódczość, elity politycznej i transformacje w krajach WNP. Seria edytorska: „Władza-elity-przywódczość”* (ss. 45–64). Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA.
- Koncepcia gosudarstvennoj nacionalnoj politiki Tatarstana* (b.r.). Pobrane z: <http://www.an-tat.ru/natsionalnaia-politika-v-rt/kontseptsia-gosudarstvennoi-natsionalnoi-politiki-v-rt/>
- Kto stremistsâ perevratit Tatarstan w Islamskuû respubliku: islam ili etnokratiâ?* (2015, 17 listopada). Pobrane z: <http://kazan.mk.ru/articles/2015/11/17/kto-stremitsya-perevratit-tatarstan-v-islamskuyu-respubliku-islamisty-ili-etnokratiya.html>
- Lapina, N. (1995). *Formirovanie sovremennoj rossijskoj èlity: Problemy perehodnogo perioda*, Moskva: INION RAN.
- Morozov, A. (2015, 14 kwietnia). *Šajmijev vsû borbu za suverenitet Tatarstana ispolzoval dla pierediela sobstviennosti*. Pobrane z: <http://www.apn.ru/publications/article33390.htm>

- Obrašenje Prezidenta Respubliki Tatarstan M. Šaimieva* (2003, 22 stycznia). Pobrane z: <http://shaimiev.tatarstan.ru/pub/view/3061>.
- Organizatorom „Russkogo marsa poslali triždi* (2013, 1 listopada). Pobrane z: <http://www.evening-kazan.ru/articles/organizatorov-russkogo-marsha-poslali-trizhdy.html>
- Otto, J. (2012). *Przywódcą polityczny elementem konstytutywnym reżimu politycznego*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Pobieditelem vyborov w Tatarstanie priznan Rustam Minnichanov* (2015, 14 września). Pobrane z: <http://www.rg.ru/2015/09/14/reg-pfo/izbran-anons.html>.
- R. *Minnihanov posetil Krym čtoby uregulirovat' konflikt vokrug Džemileva* (2014, 7 maja). Pobrane z: http://rt.rbc.ru/tatarstan_topnews/07/05/2014/922509.shtml
- Rafisa Kašapova priznali vinovnym v prizyvah k separatizmu i vozbyždenii nenavisti* (2015, 15 września). Pobrane z: <http://www.sova-center.ru/misuse/news/persecution/2015/09/d32800/>
- Rejting mežetničeskoj naprąžennosti v regionah Rossii. Ocen' 2013 – vesna 2014 goda* (2014). Pobrane z: <http://club-rf.ru/thegrapesofwrath/01/>
- Rejting mežetničeskoj naprąžennosti v regionah Rossii. Vesna – ocen' 2014 goda* (2015). Pobrane z: <http://club-rf.ru/thegrapesofwrath/02/>
- Rogoża, J. (2014), *Federacja bez federalizmu. Stosunki Moskwa – regiony. Prace Ośrodka Studiów Wschodnich*, Warszawa: Ośrodek Studiów Wschodnich.
- Rustam Minnichanov vošel v rejting samych vliatelných musulman mira – 2013* (2013, 6 grudnia). Pobrane z: http://islam-today.ru/islam_v_rossii/tatarstan/rustam-minnichanov-vošel-v-rejting-samych-vliatelných-musulman-mira-2013/
- Sergeev S. , Sergeeva, Z. (1999). *Ėtnokul'turnaâ politika etničeskij nacionalizm Tatarstane*. W: S. Erofeev, M. Rudenko, S. Ahmetov (red.) *Komu prinadležit kul'tura? Obščestvennye nauki i perspektivy issledovanij sociokul'turnyh peremen* (183–199). Kazan': Centr sociologii i kultury.
- Sergeev, S. (2004). *Političeskaâ oppoziciâ v sovremennoj Rossijskoj Federacii. Federal'nyj i regional'nyj aspekt*. Kazan': Izdatel'stvo Kazanskogo universiteta.
- Sergeev, S., Salgaev, A. (2010). *Novye maski, starye roli: transformaciâ provincial'noj nomenklatury TASSR v regional'nuû élitu Tatarstana*. W: *Političeskaâ ékspertiza*, s. 39–46.
- Simko, S. (1999). *Klanovaâ sistema upravleniâ – tatarstanskaâ model' demokratii*. W: V. Belâev, *Tatarstan glazami demokratičeskoj oppozicii. Sbornik dokladov 1-j Respublikanskoj naučno – praktičeskoj konferencii 22 aprilâ 1999* (32–44), Kazan': Izdatel'stvo Kazanskogo universiteta.
- Strategiâ socialno-ekonomičeskogo razvitiâ Respubliki Tatarstan do 2030 goda* (2015). Pobrano z <http://tatarstan2030.ru/>
- Sulejmanov, R. (2014, 22 września). *Ėtnolingvističeskij konflikt v sovremennom Tatarstane: borba za russkij âzyk v školah nacional'noj republiki*. Pobrane z: http://ruskline.ru/analitika/2014/09/22/etnolingvisticheskij_konflikt_v_sovremennom_tatarstan_borba_za_russkij_yazyk_v_shkolah_nacionalnoj_republiki

- Sulejmanova, S. (2014, 8 sierpnia). *Koncepcia gosudarstvennoj nacionalnoj politiki Tatarstana: zakonienaa etnokratiia?* Pobrane z: <http://www.apn.ru/publications/article29782.htm>
- Tarunov, A. (2004), *Sokroviša kul'tury Tatarstana: istoričeskoe nasledie kul'tura i iskusstvo*, Kazan: Izdatel'stvo Kazanskogo universiteta.
- Tiškova, V. (red.) (2015). *Miežetničeskije otnošení i religioznaa situaciâ w Privoložskom Federalnom Okrugie*. Moskva–Orenburg: IEA RAN.
- Tošenko, Ž. (2003). *Ėtnokratiâ. Istoriâ i sovremennost'*, Moskva: ROSPEN.
- Ūdkevič M. (2015, 4 stycznia). Kazancy proveli novogodnij piket v zašity Naval'nyh. *Večernaâ Kazan'*.
- Ūzeev A. (2005). Tatarskaâ naciâ i islam v 90-e gody XX v. i v nastoačee vremâ. *Rossia i musul'manskij mir*, nr 4, 41–48.
- V Naberežnyh Čelnah zaderžan pravozaičitnik Rafis Kašapov (2014, 29 grudnia). Pobrane z: <http://www.svoboda.org/content/article/26767971.html>
- V Naberežnyh Čelnah zaderžan pravozaičitnik Rafis Kašapov (2014, 29 grudnia). Pobrane z: <http://www.svoboda.org/content/article/26767971.html>
- V Tatarii mitingût v zašity russkogo âzyka (2015, 7 września). Pobrane z: <http://club-rf.ru/16/news/39172>
- Vlasti Tûrskich regionov vybiraût mieždu Rossijej i Turciej (2015, 27 grudnia). Pobrane z: <http://komuza.info/v-mire/a/3964>.
- Tatarstan kak odna iz celej „druzij Rossii” (2015, 9 grudnia). Pobrane z: <http://geopolitica.info/tatarstan-kak-odna-iz-tseley-druzey-rossii.html>
- Wierzbicki, A. (2011). *Rosja. Etniczność i polityka. Seria edytorska: „Władza-elity-przywódstwo”*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA.
- Žurnal Vestnik TISBI (2014), 4.
- Zuzankiewicz, P. (2015). *Elita władzy politycznej Tatarstan. Seria edytorska: „Władza-elity-przywódstwo”*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA.
- Žukiewicz, P. (2011). *Przywódstwo polityczne, Teoria i praktyka*. Warszawa: Wydawnictwo Difin.